

Barbara Kamińska

Uniwersytet Gdański

Instytut Logopedii

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5494-3296>

Od intuicji do badań obiektywnych w logopedii artystycznej

From intuition to objective research in artistic speech therapy

Streszczenie: Logopedia artystyczna nie wypracowała odrębnych, właściwych tylko dla niej metod, opartych na wynikach badań eksperymentalnych. Od początku istnienia tej specjalizacji korzystała – zarówno w praktyce, jak i refleksji teoretycznej – z narzędzi wypracowanych w ramach między innymi logopedii, językoznawstwa, retoryki. Są takie elementy oceniane w logopedii artystycznej, które nie poddają się wystandardyzowanym kryteriom, dlatego korzystała ona, korzysta i będzie korzystała również z wiedzy intuicyjnej logopedy, np. w ocenie estetycznego brzmienia głosek, interpretacji tekstów, walorów głosowych. Jednakże specjalizując się w zakresie logopedii artystycznej i medialnej, konieczne jest też uwzględnianie wyników badań eksperymentalnych, umożliwiających wgląd w obszary stosunkowo rzadko badane wcześniej, a bardzo istotne w tej specjalności, jak składniki prozodyczne mowy czy głos.

Słowa kluczowe: logopedia artystyczna, logopedia medialna, metody badań w logopedii.

Summary: Artistic speech therapy has not developed separate, specific methods, based on the results of experimental research. From the very beginning, this specialization has been using – both in practice and in theoretical reflection – tools developed within the framework of, among others, speech therapy, linguistics and rhetoric. There are elements assessed in artistic speech therapy that do not conform to standardized criteria, which is why it has used, uses and will also use the intuitive knowledge of a speech therapist, e.g. in the assessment of the aesthetic sound of sounds, text interpretation, and vocal qualities. However, when specializing in the field of artistic and media speech therapy, it is also necessary to take into account the results of experimental research, allowing insight into areas that have been relatively rarely studied before, and very important in this specialty, such as the prosodic components of speech or voice.

Keywords: artistic speech therapy, speech therapy for the mass media, research methods in speech therapy.

Wprowadzenie

Przyjmując, że logopedia artystyczna jest działem logopedii, zajmującym się „działaniami teoretycznymi i praktycznymi w zakresie budowania teorii wzorcowej kompetencji i doskonalenia sprawności w jej realizowaniu”, trzeba także zgodzić się z tym, że badawczo czerpie zarówno z dorobku logopedii, jak i dyscyplin z nią powiązanych (Grabias 2012: 59; por. też: Kamińska 2016; Michalik 2016).

Właściwości ortofoniczno-estetyczne wypowiedzi, będące przedmiotem zainteresowania logopedii artystycznej i medialnej, to:

- artykulacja – jej poprawność, wyrazistość i estetyka,
- cechy prozodyczne wypowiedzi, a wśród nich: poprawność akcentowania, prozodia emocjonalna, intonacja, tempo, ale także
- frazowanie (segmentacja) i interpretacja tekstu,
- właściwy oddech, emisja, wykorzystywanie siły i barwy głosu w różnych sytuacjach komunikacyjnych (Lorenc 2016a; Kamińska 2016).

Są wśród podanych elementów wypowiedzi takie, które – zarówno na poziomie refleksji teoretycznej, jak i działań praktycznych – wymagają zastosowania kryteriów obiektywnych, ale też subiektywnych. Jednak nie bez powodu uważa się, że zarówno badanie, ocena/diagnoza wypowiedzi mówionej/czytanej i jej składników, jak i praca nad nimi w logopedii artystycznej czy medialnej zakłada wykorzystywanie w znacznie mniejszym stopniu niż w innych specjalnościach logopedycznych wyników badań obiektywnych. Są takie elementy tekstu mówionego, w stosunku do których nie da się zastosować wystandardyzowanych kryteriów badań i oceny (por. Kamińska 2015; Lorenc 2016a). W odniesieniu do oceny tychże składników istotną rolę odgrywa wiedza, doświadczenie, ale i intuicja logopedy. W dalszej części tekstu zostanie podjęta próba charakterystyki wymienionych wyżej elementów wypowiedzi pod kątem możliwości zastosowania do nich obiektywnych, subiektywnych i łączonych metod diagnozowania, pracy terapeutycznej oraz badań¹.

Poprawność i wyrazistość artykulacyjna

Jak stwierdza A. Lorenc (2016a: 171), ocena poprawności artykulacyjnej powinna uwzględniać następujące kryteria:

- ortofoniczne i fonetyczne;
- językoznawstwa normatywnego;
- biologiczne (anatomiczne, funkcjonalne i percepcyjne).

¹ Wszystkie elementy wypowiedzi, będące przedmiotem zainteresowania logopedii artystycznej i medialnej, są ściśle ze sobą powiązane zarówno podczas diagnozowania, jak i pracy/terapii nad nimi – ocenie poddaje się całą realizację foniczną tekstu mówionego bądź czytanego. Wyodrębnianie ich w niniejszym tekście ma służyć jedynie uporządkowaniu opisu.

Podstawowym kryterium oceny artykulacji jest jej zgodność z normą wymawianową na poziomie wzorcowym. Stwierdzenie zgodności wymowy z normą artykulacyjną i ortofoniczną wymaga odwołania się do zobiektywizowanych logopedycznych i językoznawczych źródeł na temat norm wymowy kodyfikacji, ale ma tu zastosowanie także subiektywne kryterium estetyczne (tamże: 170–176). Nie ulega przy tym wątpliwości, że realizacji fonicznej tekstu nie można rozpatrywać w oderwaniu od uwarunkowań biologicznych mowy. Biologiczne kryteria diagnostyczne w logopedii artystycznej wymieniła i scharakteryzowała A. Lorenc (2016a). Ocena prawidłowości budowy i funkcjonowania narządów artykulacyjnych i fonacyjnych wymaga odwołania się do wiedzy z zakresu anatomii, korzystania z wyników uzupełniających badań laryngologicznych, foniatrycznych, ortodontycznych. Powinna „być pogłębiona o analizę takich czynności, jak żucie, połykanie czy ocenę pozycji spoczynkowej języka i parafunkcji mających bezpośredni wpływ na mowę” (tamże: 177; zob. też Sambor 2016). Diagnostowanie i podejmowanie ewentualnych działań terapeutycznych w opisywanym tu zakresie zakłada korzystanie przez logopedę z wyników badań obiektywnych, wypracowanych na gruncie medycyny i logopedii, uzupełnionych o ocenę subiektywną (np. w odniesieniu do budowy podniebienia twardego). Instrumentalne, zaawansowane technologicznie badania artykulacji głosek polskich przy pomocy artykulografu wraz rejestratorem audio, kołową macierzą mikrofonową i szybkimi kamerami prowadzi A. Lorenc (zob. m.in. Lorenc, Świąciński 2014/2015; Lorenc 2016b), a techniką MRI – B. Sambor. Wyniki tych badań poszerzają i aktualizują naszą dotychczasową wiedzę fonetyczną, która pozwoli unowocześnić przede wszystkim podręczniki akademickie z zakresu fonetyki. W logopedii wiedza ta jest podstawą pracy nad realizacjami zaburzonymi, bez niej żaden logopeda, także ten zajmujący się logopedią artystyczną i medialną, obejść się nie może. Poza tym obiektywne badania akustyczne artykulacji mogą posłużyć do ustalenia norm artykulacji. Oprócz znajomości wyników obiektywnych, najnowszych badań artykulacji głosek, w logopedii artystycznej ocena sposobu ich realizacji uwzględnia też kryterium subiektywne, estetyczne, np. w odniesieniu do jakości brzmienia spirantów dentalizowanych w mowie mikrofonowej (spotyka się określenia: ‘poświst’, ‘przysyk’). Ma tu więc zastosowanie norma fonetyczna poszerzona o nieprecyzyjne, odwołujące się do kryterium audytywnego, kwestie estetyki dźwięku, a to wymaga od logopedy zajmującego się logopedią artystyczną i/lub medialną wykorzystania doświadczenia i intuicji, zatem wiedzy, która jest i – pozostanie – nieobiektywna.

Cechy prozodyczne wypowiedzi

Na warstwę suprasegmentalną wypowiedzi składają się elementy prozodyczne, czyli akcent, intonacja, rytm, tempo, a także wysokość głosu (ton) oraz iloczas (Wysocka 2016: 213)². Ich ocena i praca nad nimi w logopedii artystycznej i medialnej wymaga odwoływania się do kryteriów obiektywnych, jednak w znacznie większym stopniu – subiektywnych. Wynika to z wieloczynnikowych uwarunkowań cech prozodycznych: biologicznych, indywidualnych, kontekstowych, kulturowych, a także z różnorodności funkcji i form prozodii w komunikacji (Wysocka 2015: 172; Panasiuk 2016: 241–242; Klessa, Lorenc 2020: 194). Instrumentalne badania prozodii wypowiedzi w języku polskim były i są prowadzone (zob. m.in. Dukiewicz 1978; Demenko 1995; 1999; Steffen-Batogowa 1996; 2000; Karpiński 2006; Wagner i in. 2015; Wagner 2020), ale ich wykorzystanie na gruncie logopedii, zwłaszcza logopedii artystycznej, było i jest ograniczone. Dopiero dzięki upowszechnieniu się i łatwiejszej dostępności do narzędzi badających zjawiska suprasegmentalne (np. programy komputerowe) wyniki tych badań mają również wymiar aplikacyjny dla logopedii. Staje się to możliwe także dzięki tworzeniu interdyscyplinarnych zespołów badawczych, w skład których – obok specjalistów z zakresu technologii komputerowych, akustyków, fonetyków – wchodzi logopedzi, językoznawcy, psycholingwiści (Klessa, Lorenc 2020: 198). Podkreślając wagę obiektywnych badań prozodii mowy, trzeba jednakże stwierdzić, że metody pracy nad akcentowaniem, intonacją, rytmem i tempem w logopedii artystycznej i medialnej są w dużej mierze subiektywne, zindywidualizowane. Nie sposób ich zresztą poddać standaryzacji, ponieważ przebieg intonacyjny różnego rodzaju tekstów scenicznych, dziennikarskich, przemówień czy wystąpień publicznych tylko w pewnym, ograniczonym zakresie wykazuje cechy podobieństwa (np. radiowe i telewizyjne serwisy informacyjne)³. M. Dłuska trafnie zauważyła, że użytkownicy języka mają jasne poczucie intonacji, bo to temat „zarazem znany i niedający się rzeczowo omówić” (1976: 77). Stosunkowo łatwo ocenić można akcent leksykalny, wyrazowy: punktem odniesienia w ocenie realizacji jest zobiektywizowana norma wymawianiowa na poziomie wzorcowym⁴. Natomiast stosowanie akcentu zdaniowego jest wysoce subiektywne i nie poddaje się sztywnym regułom standaryzacji. W bezpośredni sposób wiąże się to z funkcjami prozodii, czyli z funkcją lingwistyczną (dotyczącą struktury języka, wyznaczającą granice wyrazów, zdań i typy zdań), paralingwistyczną (prozodia emocjonalna, związana z przekazywaniem emocji)

² Dokładną charakterystykę cech prozodycznych oraz ich funkcję przedstawia w swoich pracach M. Wysocka (zob. m.in. 2012, 2016, 2020).

³ O specyficie pracy nad artykulacją w logopedii artystycznej zob. m.in. B. Toczyska (1997, 2000, 2007), B. Kamińska (2012, 2015), K. Kowalska (2015), M. Bończykowska, E. Kozicka (2020).

⁴ Zasady akcentowania wyrazów w języku polskim są jasne, ale opanowanie ich i stosowanie w praktyce sprawia coraz więcej trudności adeptom szkół teatralnych, muzycznych, studentom logopedii (zob. Osowicka-Kondratowicz 2020).

oraz ekstralingwistyczną (służąca charakterystyce osobniczej mówiącego) (Wysocka 2015: 170–171). W pracy logopedycznej nad składnikami prozodycznymi (w tym i akcentu wyrazowego, i frazowego) wykorzystuje się co prawda programy, które powstały w wyniku badań akustycznych i audytywnych, wymagające jasnych procedur postępowania (zob. Wysocka 2020), ale w większości są one przeznaczone do pracy terapeutycznej z pacjentami z różnego rodzaju zaburzeniami mowy czy słuchu (zaburzonymi kompetencjami i/lub sprawnościami prozodycznymi). Niektóre z programów czy metod mogą być stosowane do usprawniania lub doskonalenia umiejętności prozodycznych, a więc i w logopedii artystycznej i medialnej. Jednak – jak podkreśla M. Wysocka (tamże) – sygnalizowana wcześniej złożoność zjawisk prozodycznych zakłada nadrzędną rolę odpowiednio przygotowanego logopedy, który dostosuje narzędzia diagnostyczne, wybierze program terapeutyczny i skontroluje jego efekty⁵.

Składnikiem prozodii jest również tempo, któremu w ostatnich latach poświęca się znacznie więcej uwagi w publikacjach logopedycznych i z zakresu innych dyscyplin, zajmujących się przetwarzaniem i percepcją czasu wypowiedzi⁶. Obiektywne pomiary tempa są w nich podawane w różnych jednostkach: jako liczba wyrazów na minutę, liczba sylab na minutę, liczba sylab na sekundę, liczba głosek na sekundę. „Badania różnią się między sobą odnośnie do jednostek/interwałów, dla których obliczane jest tempo: może nim być cała wypowiedź (cały tekst), fraza lub ciąg sylab/wyrazów ograniczony pauzami [...]. Jedną z najczęściej stosowanych miar jest liczba sylab na sekundę” (Wagner 2017: 65). Biorąc pod uwagę spółgłoskowy charakter polszczyzny, wydaje się, że przyjęcie jako miary tempa liczby głosek na sekundę też jest właściwym rozwiązaniem. Mimo podawanych w publikacjach konkretnych wartości w przywołanych jednostkach, opartych na wynikach badań instrumentalnych, widoczne są różnice w interpretowaniu tempa jako wolnego, umiarkowanego lub szybkiego, w przeciwieństwie do muzyki, gdzie każde tempo jest ściśle określone. Wystarczy porównać dane z publikacji językoznawczych i logopedycznych odnoszące się do tempa normalnego i (bardzo) szybkiego: zdaniem B. Rocławskiego (1986: 200) normalne tempo charakteryzuje się wypowiedzianiem 12–14 głosek na sekundę, a bardzo szybkie – 18–23 głosek na sekundę, natomiast według T. Woźniaka (2015: 556) realizacja 10–12 głosek na sekundę to tempo ożywionej rozmowy, powyżej 12 głosek na sekundę – tempo przyspieszone, a wypowiedzianie 21 głosek na sekundę wyznacza granicę bliską maksymalnej szybkości mówienia i możliwości percepcyjnych człowieka. Jak widać, trudno precyzyjnie określić normę wyznaczającą tzw. przeciętne lub normalne tempo mówienia. Zgodnie

⁵ Zagadnieniom metod badania prozodii w logopedii poświęcony jest odrębny rozdział w niniejszej monografii autorstwa M. Wysockiej.

⁶ W publikacjach logopedycznych znaleźć można następujące określenia, opisujące szybkość mówienia: ‘mowy’, ‘wymowy’, ‘artykulacji’ oraz ‘tempo mówienia’. W niniejszym artykule są używane zamiennie określenia ‘tempo mowy’ i ‘tempo mówienia’. Szerzej na temat kwestii terminologicznych – zob. m.in. Milewski 2013; Michalik, Cholewiak 2017; Wagner 2017; Kamińska 2019. Pomijam je tu jako mniej istotne z punktu widzenia tematyki niniejszego artykułu.

natomiast zwraca się uwagę w publikacjach zarówno językoznawczych (m.in. Majkowska, Satkiewicz 1999: 192; Bloch 2018: 133–159), jak i logopedycznych na różnice w tempie mówienia uwarunkowane wiekiem, temperamentem oraz czynnikami socjobiologicznymi (wspomnianymi niżej).

Tempo staje się przedmiotem zainteresowania logopedów zwłaszcza wówczas, gdy jest zaburzone, czyli przyspieszone lub spowolnione (zob. m.in. Woźniak 2012; Wysocka 2012; 2015; Milewski 2013; Michalik, Cholewiak 2017; Michalik i in. 2020). Natomiast w logopedii artystycznej i medialnej istotna jest ocena dostosowania tempa do charakteru mówionego lub czytanego tekstu, jego interpretacji, sytuacji komunikacyjnej, wieku i temperamentu odbiorcy, a ponadto wiąże się ze starannością mówienia. Relację tempa i staranności mówienia przedstawia się zazwyczaj w następującym ujęciu: tempo wolne – wymowa staranna, szybkie – niestaranna. Zależność ta nie jest jednak taka prosta: „[...] powolne tempo (lento) wcale nie gwarantuje skuteczności komunikacyjnej, tempo allegro nie wyklucza natomiast sprawności artykulacyjnej i wcale nie musi utrudniać zrozumienia tekstu. Mówienie zbyt wolne i rozwlekłe w wielu wypadkach po prostu nuży. [...] Szybkie tempo z kolei charakterystyczne jest dla wymowy wielu aktorów, którzy znakomicie przy tym zachowują sprawność artykulacyjną, donośność głosu, skutecznie zatem realizują swoje potrzeby komunikacyjne” (Wiśniewski 1998: 134). Ponadto tempo traktuje się też jako świadomie wykorzystywany środek ekspresji (Kamińska 2018). Wymienione wielorakie uwarunkowania tempa mówienia sprawiają, że w praktyce logopedycznej na obiektywizm badań nakłada się z ocena subiektywna, percepcyjna odbiorcy.

Frazowanie (segmentacja) i interpretacja tekstu

Frazowanie tekstu jest bezpośrednio związane z wszystkimi elementami prozodycznymi, interpretacją oraz operowaniem głosem (zob. Bloch 2018: 109). Jak stwierdza B. Toczyska, „segmentacja, frazowanie to sensowny podział tekstu na pewne odcinki melodyczne, które różnią się od siebie długością, intensywnością (natężeniem głosu), tempem, a przede wszystkim usytuowaniem akcentów głównych: akcentu zdaniowego i akcentów logicznych; odcinki te, regulowane mniej lub bardziej wyrazistymi [...] granicami zestrojów akcentowych, uwidoczniają w sposób szczególnie pauzy: oddechowe (fizjologiczne, a jednocześnie logiczne), psychologiczne, retoryczne” (2006: 34). Zakłócenia w segmentowaniu treści utrudniają odbiorcy zrozumienie i zapamiętanie treści. Ocena frazowania powinna uwzględniać kryterium logiczno-składniowe, akcentowanie zdaniowe, logiczne, tempo, pauzę i oddech. Kluczową rolę w pracy nad frazowaniem i interpretacją tekstu odgrywa doświadczenie, wsparte intuicją logopedy. Nie stosuje się ujednoczonych, zobjektywizowanych kryteriów. Podobnie jak w interpretacji tekstów. „Każda interpretacja myślowa, a zatem i interpretacja głosowa, jest hipotezą. Chodzi jednak o to, by była to hipoteza naj-

trafniejsza z możliwie trafnych i jak najbardziej spójna z naszym, jakże subiektywnym odbiorom tekstu, jego odczytaniem” (Kram 1988: 126).

Mimo subiektywizmu oceny frazowania tekstów bardzo ważne są badania instrumentalne, rejestrujące i analizujące sposoby segmentowania tekstów (np. w logopedii medialnej szczególnie znaczenie mają badania tekstów dziennikarskich), przebiegi intonacyjne fraz ze względu na zmiany obserwowane w tym zakresie (zob. Bloch 2018: 111).

Głos

Ocena zjawisk suprasegmentalnych oraz frazowania i interpretacji tekstów wiąże się bezpośrednio z głosem. W ocenie głosu uwzględnia się również tor oddechowy, wydolność oddechową i sposób tworzenia głosu. Kryteria oceny jakości głosu są zarówno obiektywne (częstotliwość, natężenie, struktura widma, ocena wydolności głosowej), jak i subiektywne – audytywne, percepcyjne (wysokość, głośność i barwa, nastawienie głosowe, sposób tworzenia głosu) (Kuczkowski 2016: 271). Do metod subiektywnych należy zaliczyć także usystematyzowane skale, np. skala GRBAS, skala Dyskomfortu Traktu Głosowego (VTD – Vocal Tract Discomfort) i kwestionariusze do samooceny głosu przez pacjenta, wśród których jednym z najczęściej stosowanych jest VHI – Voice Handicap Index (Sielska-Badurek, Niemczyk 2015). Instrumentalne metody badania głosu opracowano na potrzeby akustyki i medycyny – laryngologii i foniatryi (np. wideolaryngostroboskopia – VLS)⁷. W analizie akustycznej głosu ocenie poddaje się m.in. takie parametry, jak: częstotliwość podstawową F_0 , jitter (zmiany częstotliwości podstawowej), shimmer (zmiany amplitudy), zawartość szumu w sygnale mowy (NHR – *Noise to Harmonic Rate*) (Obrębowski 2008; Sielska-Badurek, Niemczyk 2015; Lorenc 2016; Kuczkowski 2016; Olszewski, Nowosielska-Grygiel 2017). Wymienione metody badań są znane logopedom, nie tylko tym zajmującym się pracą nad głosem. W logopedii artystycznej i medialnej wykorzystuje się wyniki badań foniatrycznych, zwłaszcza wideolaryngostroboskopii, np. podczas kwalifikacji kandydatów do akademii muzycznych i teatralnych, które mogą wymagać przedstawienia komisji rekrutacyjnej wyników badania foniatrycznego lub laryngologicznego. Zdecydowanie rzadziej sięga się po wyniki analiz akustycznych. Natomiast bardzo często zdarza się, że logopeda musi polegać jedynie na subiektywnej ocenie głosu, np. w trakcie rozmów kwalifikacyjnych w rozgłośniach radiowych lub zajęć z adeptami dziennikarstwa. W pracy nad głosem, nad wykorzystywaniem jego barwy w różnych sytuacjach komunikacyjnych, w zróżnicowanych stylistycznie i emocjonalnie tekstach nie wykorzystuje się wystandaryzowanych metod postępowania logope-

⁷ O przeglądzie nowych metod diagnostycznych oceny głosu piszą m.in. J. Olszewski i J. Nowosielska-Grygiel (2017).

dycznego ze względu na wspomniane wyżej wieloczynnikowe uwarunkowania, m.in. zróżnicowane sytuacje komunikacyjne (np. mówienie ze sceny, oficjalne wystąpienia publiczne na żywo, relacje reporterskie, prowadzenie audycji radiowej czy telewizyjnej), bardzo zindywidualizowane potrzeby i możliwości osób, z którymi pracuje się w logopedii artystycznej i medialnej (por. np. przygotowanie głosem prawnika, przyszłego dziennikarza lub aktora) (zob. Luboń 2016; Bończykowa 2016; Bończykowa, Kozicka 2020). Jednakże w pracy nad głosem, zwłaszcza ze studentami wokalistyki, ale i logopedii, można wykorzystać najnowsze osiągnięcia z zakresu instrumentalnych metod badań, czyli funkcjonalnego rezonansu magnetycznego – fMRI (functional Magnetic Resonance Imaging). To nowoczesna, nieinwazyjna technika obrazowania, wykorzystywana przede wszystkim w diagnostyce w wielu gałęziach medycyny, umożliwiająca obserwowanie badanych narządów i ich aktywności w czasie rzeczywistym. W ostatnich latach bywa także wykorzystywana do celów niemedycznych, np. do prezentacji pracy narządów mowy podczas mowy lub śpiewu⁸. Dzięki nagraniom z tego rodzaju badań można zobaczyć m.in. zależności między pracą poszczególnych elementów traktu głosowo-artykulacyjnego a barwą dźwięku, co przed spopularyzowaniem fMRI było niemożliwe. Stosowane bardzo często w pracy nad głosem metaforyczne określenia o „szukaniu przestrzeni”, „cofniętym dźwięku”, „przestrzeni w gardle” konkretyzują się, możemy po prostu zobaczyć, jak „poszukać przestrzeni” (np. powiększyć rezonator), przybliżyć dźwięk (np. zmieniając pozycję języka) – metafory materializują się na obrazie z fMRI. Wcześniej opierano się na intuicji, odwoływano się do praktyki oraz wyobraźni osoby mówiącej lub śpiewającej. Ostatecznie jednak ocena umiejętności świadomego używania wszystkich parametrów głosu w zależności od sytuacji komunikacyjnej jest subiektywna, zakłada wykorzystanie wcześniej zdobytego doświadczenia zawodowego logopedy.

Podsumowanie

W logopedii artystycznej – zarówno na etapie diagnozowania poszczególnych składników tekstu mówionego, walerów głosu, sposobu oddychania, jak i w pracy nad nimi – nie zawsze możliwe jest stosowanie ujednoczonych, zobiektywizowanych kryteriów. Coraz częściej jednak wyniki badań, niejednokrotnie zaawansowanych technologicznie, jak np. trójwymiarowa artykulografia elektromagnetyczna, fMRI, pozwalają na weryfikowanie intuicyjnego podejścia, poszerzanie i aktualizację wiedzy oraz doświadczenia zawodowego logopedy zajmującego się logopedią artystyczną, tak samo jak w innych specjalnościach logopedycznych.

⁸ Materiały tego rodzaju można znaleźć w Internecie (m.in. nagrania pracy narządów mowy jamy ustnej, gardła i krtani podczas śpiewu różnymi technikami wokalnymi).

Bibliografia

- Bloch J., 2018, *Telewizyjne serwisy informacyjne. Zmiany w sposobie czytania od czasów PRL do III RP*, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bończykowa M., 2016, *Praca logopedyczna z dziennikarzami*, [w:] *Logopedia artystyczna*, red. B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk: Harmonia Universalis, s. 526–535.
- Bończykowa M., Kozicka E., 2020, *Prozodia w praktyce dydaktycznej – wystąpienia publiczne i medialne*, [w:] *Prozodia. Przyswajanie, badanie, zaburzenia, terapia*, red. M. Wysocka, B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk: Harmonia Universalis, s. 563–584.
- Demenko G., 1995, *Analiza cech suprasegmentalnych języka polskiego na potrzeby technologii mowy*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Demenko G., 1995, *Synteza podstawowych typów przebiegów intonacyjnych*, „Prace Instytutu Podstawowych Problemów Techniki”, 19/95, s. 1–25.
- Dłuska M., 1976, *Prozodia języka polskiego*, Warszawa: PWN.
- Dukiewicz L., 1978, *Intonacja wypowiedzi polskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Grabias S., 2012, *O ostrość refleksji naukowej. Przedmiot logopedii i procedury logopedycznego postępowania*, [w:] *Logopedia. Wybrane aspekty historii, teorii i praktyki*, red. S. Milewski, K. Kaczorowska-Bray, Gdańsk: Harmonia Universalis, s. 56–69.
- Kamińska B., 2012, *Specyfika diagnozy w logopedii artystycznej*, [w:] *Diagnoza logopedyczna*, red. E. Czaplewska, S. Milewski, Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, s. 481–508.
- Kamińska B., 2015, *Standard postępowania logopedycznego w logopedii artystycznej*, [w:] *Logopedia. Standardy postępowania logopedycznego*, red. S. Grabias, J. Panasiuk, T. Woźniak, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 1145–1156.
- Kamińska B., 2016, *Od retoryki do logopedii artystycznej*, [w:] *Logopedia artystyczna*, red. B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk: Harmonia Universalis, s. 53–67.
- Kamińska B., 2018, *Praca nad tempem mówienia w logopedii artystycznej i medialnej – potrzeby i możliwości*, „Logopedia”, t. 47, vol. 2, s. 317–328.
- Karpiński M., 2006, *Struktura i intonacja polskiego dialogu zadaniowego*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Klessa K., Lorenc A., 2020, *Zasoby językowe i narzędzia wykorzystywane w akustycznej i audytywnej analizie zjawisk prozodycznych*, [w:] *Prozodia. Przyswajanie, badanie, zaburzenia, terapia*, red. M. Wysocka, B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk: Harmonia Universalis, s. 194–223.
- Kowalska K., 2015, *Badanie wzorcowej wymowy w wypowiedziach artystycznych*, [w:] *Logopedia. Standardy postępowania logopedycznego*, red. S. Grabias, J. Panasiuk, T. Woźniak, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 1127–1144.
- Kram J., 1988, *Zarys kultury żywego słowa*, Warszawa: WSiP.
- Kuczowski J., 2016, *Anatomiczno-fizjologiczne podstawy głosu*, [w:] *Logopedia artystyczna*, red. B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk: Harmonia Universalis, s. 258–275.
- Lorenc A., Święciński R., 2014/2015, *Badania artykulacyjne głosek języka polskiego*, „Logopedia”, t. 43/44, s. 63–86.
- Lorenc A., 2016a, *Kryteria diagnostyczne normy wymawianowej*, [w:] *Logopedia artystyczna*, red. B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk: Harmonia Universalis, s. 168–193.
- Lorenc A., 2016b, *Wymowa normatywna polskich samogłosek nosowych i spółgłosek bocznej*, Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Luboń J., 2016, *Głos i jego rola w mediach elektronicznych*, [w:] *Logopedia artystyczna*, red. B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk: Harmonia Universalis, s. 536–541.

- Majkowska G., Satkiewicz H., 1999, *Język w mediach*, [w:] *Polszczyzna 2000. Orędzie o stanie języka na przełomie stuleci*, red. W. Pisarek, Kraków: Ośrodek Badań Prasoznawczych Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 181–196.
- Michalik M., 2016, *Sprawności językowe w ujęciu lingwistyki edukacyjnej a wybrane problemy logopedii artystycznej*, [w:] *Logopedia artystyczna*, red. B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk: Harmonia Universalis, s. 69–77.
- Michalik M., Cholewiak A., 2017, *Tempo wypowiedzi w oligofazji*, „Logopedia”, 46, s. 267–283.
- Michalik M., Kaczorowska-Bray K., Milewski S., Solak A., 2020, *Tempo mówienia i artykulacji w dyskursie zaburzonym*, [w:] *Prozodia. Przyswajanie, badanie, zaburzenia, terapia*, red. M. Wysocka, B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk: Harmonia Universalis, s. 395–429.
- Milewski S., online, *Tempo mówienia*, <http://www.encyklopedialogopedii.pl/tiki/index.php?page=-TEMPO+M%C3%93WIENIA>, dostęp: 17 IX 2021 r.
- Obębowski A., 2008, *Narząd głosu i jego znaczenie w komunikacji społecznej*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Karola Marcinkowskiego.
- Olszewski J., Nowosielska-Grygiel J., 2017, *Nowe metody diagnostyczne oceny czynności głosu dla potrzeb foniatry i logopedy*, „Logopaedica Lodziensia”, nr 1, s. 91–99. doi: <http://dx.doi.org/10.18778/2544-7238.01.08>.
- Oswicka-Kondratowicz M., 2020, *O potrzebie kształtowania świadomości prozodycznej wśród studentów logopedii (na przykładzie wyodrębniania miejsca padania akcentu w usłyszanym wyrazie)*, [w:] *Prozodia. Przyswajanie, badanie, zaburzenia, terapia*, red. M. Wysocka, B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk: Harmonia Universalis, s. 502–516.
- Panasiuk J., 2016, *Mózgowe uwarunkowania procesu mówienia*, [w:] *Logopedia artystyczna*, red. B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk: Harmonia Universalis, s. 234–257.
- Sambor B., 2016, *Skaza dykcyjna czy wada wymowy? Logopedyczne badanie młodych adeptów sztuki aktorskiej*, [w:] *Logopedia artystyczna*, red. B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk: Harmonia Universalis, s. 460–485.
- Sielska-Badurek E., Niemczyk K., 2015, *Postępowanie diagnostyczne w zaburzeniach głosu*, „Polski Przegląd Otolaryngologiczny”, vol. 4, nr 2, s. 12–18.
- Steffen-Batogowa M., 1996, *Struktura przebiegu melodii polskiego języka ogólnego*, Poznań: Wydawnictwo Sorus.
- Steffen-Batogowa M., 2000, *Struktura akcentowa języka polskiego*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Toczyska B., 1997, *Sarabanda w chaszcach*, Gdańsk: Wydawnictwo Podkova.
- Toczyska B., 2000, *Elementarne ćwiczenia dykcji*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Toczyska B., 2006, *Ruch w głosie (ćwiczenia nie tylko dla dziennikarzy)*, Gdańsk: Wydawnictwo Podkova.
- Toczyska B., 2007, *Głośno i wyraźnie. 9 lekcji dobrego mówienia*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Wagner A., Bachan J., Klessa K., Demenko G., 2015, *Przegląd wybranych aspektów analizy prozodii mowy spontanicznej na potrzeby technologii mowy*, „Prace Filologiczne”, vol. LXVI, s. 271–298.
- Wagner A., 2017, *Rytm w mowie i języku w ujęciu wielowymiarowym*, Warszawa: Dom Wydawniczy „Elipsa”.
- Wagner A., 2020, *Kwestia rytmicznej typologii języków w świetle badań nad wzorcami czasowymi i rytmem wypowiedzi w języku polskim*, [w:] *Prozodia. Przyswajanie, badanie, zaburzenia, terapia*, red. M. Wysocka, B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk: Harmonia Universalis, s. 168–193.
- Wiśniewski M., 1998, *Zarys fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

- Woźniak T., 2012, *Niepłynność mówienia*, [w:] *Logopedia. Teoria zaburzeń mowy*, red. S. Grabias, M. Kurkowski, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 549–564.
- Wysocka M., 2012, *Zaburzenia prozodii mowy*, [w:] *Logopedia. Teoria zaburzeń mowy*, red. S. Grabias, M. Kurkowski, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 165–184.
- Wysocka M., 2015, *Przyczyny i objawy zaburzeń prozodii mowy*, [w:] *Sens i brzmienie*, red. M. Danielewiczowa i in., „Prace Językoznawcze Instytutu Filologii Polskiej UKSW”, t. 7, Warszawa, s. 185–194.
- Wysocka M., 2016, *Prozodia mowy – problemy opisu*, [w:] *Logopedia artystyczna*, red. B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk: Harmonia Universalis, s. 213–231.
- Wysocka M., 2020, *Usprawnianie odbioru i ekspresji prozodii – programy terapeutyczne*, [w:] *Prozodia. Przyswajanie, badanie, zaburzenia, terapia*, red. M. Wysocka, B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk: Harmonia Universalis, s. 456–477.